

τὸ ζήτημα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τοῦ διαρκοῦς ἐγώ. Δυναμεία ἐν πλήρει μετὰ τοῦ Hume συμφωνίᾳ νὰ προῦποθέσωμεν εἰς τὰς ἀκολουθίους ἐρεῦνας ἀμφότερα ταῦτα—ἐξωτερικὸν κόσμον καὶ ἐγώ—ὡς δεδομένα.

γ) Ἐντυπώσεις καὶ ἰδέαι (impressions and ideas). Λογικῶς ἀναγκαῖαι καὶ ἐμπειρικαὶ ἀλήθειαι.

Ἡ ἔννοια τῆς αἰτιότητος.

Πρὸς τὸν Locke συμφωνεῖ κατὰ τοῦτο ὁ Hume, ὅτι δέχεται καὶ αὐτὸς ὅτι δὲν ὑπάρχουσιν ἐμφυτοὶ παραστάσεις. Πᾶσαι τοῦναντίον αἱ παραστάσεις (ideas, perceptions) προέπειν ἀποδοιῶσιν εἰς ἐντυπώσεις (impressions) τῆς ἐξωτερικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθησεως. Αἱ παραστάσεις (1) εἶναι ἀντίγραφα ἐντυπώσεων, διακρίνονται δὲ τὰ ἀντίγραφα ταῦτα ἀπὸ τῶν πρωτοτύπων—τῶν ἐντυπώσεων—διὰ τῆς μικροτέρας δυνάμεως καὶ ζωηρότητος. Ἐντυπώσεις εἶναι κυρίως τὰ ὑλικά αἰσθητά, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως ὁ Hume συνυπολογίζει καὶ συγκατατάσσει καὶ τὰ μετ' αὐτῶν συνδεόμενα συναισθητά ἡδονῆς ἢ λύπης. Ἀλλὰ καὶ αἱ παραστάσεις δύνανται νὰ προκαλέσωσι νέας ἐντυπώσεις (ψυχικὰς καταστάσεις, συναισθητά), ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατὰ νέα ἀντίγραφα ἐν μορφῇ παραστάσεων. Ὡσαύτως δύνανται παραστάσεις νὰ ἔχωσι τὴν σημασίαν ἐντυπώσεων ἐφ' ὅσον, χωρὶς νὰ προκαλέσωσι ψυχικὰς καταστάσεις, εἶναι δυνατὰ καὶ ἐξ αὐτῶν πάλιν νέα παραστάσεις. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει ἢ ἐντύπωσης εἶναι τὸ πρωτεῦον, ἢ παράστασις τὸ δευτερεῦον, τὸ ἀντίγραφον. Παράστασις τῆς ὁποίας ἢ αἰτία ὄν ἢ οὐκ ἦτο ἐντύπωσις τις

(1) Παραστάσεις εἶναι διὰ τῆς μνήμης συντελούμενα πανομοιότυπα τῶν ἐντυπώσεων. Ἡ λέξις λοιπὸν παράστασις ἔχει παρὰ Hume στενωτέραν ἔννοιαν ἢ παρὰ Locke.

Θὰ ἦτο μνηστικόν τι, κενὴ λέξις. Αἱ παραστάσεις λοιπὸν ἀποτελοῦσι τὸ μοναδικὸν ὕλικόν τῆς γνώσεως ἡμῶν. Δύνανται δ' αἱ παραστάσεις νὰ συντεθῶσι καὶ νὰ τεθῶσιν εἰς σχέσεις πρὸς ἀλλήλας. Αἱ σχέσεις αὐτα εἶναι δύο εἰδῶν· α') σχέσεις φέρουσά τὸν χαρακτῆρα λογικῆς ἀναγκαιότητος, οὕτως ὥστε νὰ διαβλέπωμεν καὶ νὰ κατανοῶμεν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς συναφείας· β') σχέσεις αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦνται διὰ ψυχολογικῆς κανονικότητος, δι' ἀφομοιώσεως παραστάσεων, χωρὶς ὅμως νὰ παρασταθῶντα περιεχόμενα ν' ἀπαιτῶσιν ὁμοιβαίως ἀλλήλα. Τοῦ πρώτου εἴδους εἶναι αἱ σχέσεις τὰς ὁποίας ἐκφράζουσιν αἱ μαθηματικαὶ προτάσεις· π. χ. ἡ πρότασις ὅτι «τὸ τετράγωνον τῆς ὑποτείνουσῆς ἰσοῦται πρὸς τὸ ἄθροισμα τοῦ τετραγώνου τῶν δύο καθέτων» ἢ ἡ ἄλλη 3×5 (δηλαδὴ 15) = τὸ ἕμισυ τοῦ 30. Τοιούτου εἴδους προτάσεις εἶναι ἀπολύτως ἀληθεῖς καὶ προφανεῖς, τὸ δ' ἀντίθετον αὐτῶν ἀδύνατον, ὡς περικλείον λογικὴν ἀντίφασιν. Ὁ Hume καλεῖ τὰύτας ἀπλᾶς σχέσεις παραστάσεων (relations of ideas), διότι ἡ ἀλήθεια αὐτῶν εἶναι ἐντελῶς ἀνεξάρτητος τοῦ γεγονότος ἂν ἀντιστοιχεῖ εἰς αὐτὰς ἢ οὐ πραγματικόν τι. Ἡ ἰσχὺς τῆς περὶ ὑποτείνουσῆς μαθηματικῆς προτάσεως εἶναι τελείως ἀνεξάρτητος τοῦ γεγονότος ἂν ὑπάρχει ἐν τῇ πραγματικότητι ἐν ὀρθογώνιον τρίγωνον ἢ ἐν τρίγωνον ἐν γένει. Γεγονός τι ὅμως οὐδέποτε εἶναι λογικῶς ἀναγκαῖον, τὸ δ' ἀντίθετον αὐτοῦ οὐδέποτε ἀδύνατον. Πρότασις λέγουσα τὸ ἀντίθετον γεγονότος τινὸς δὲν περιέχει λογικὴν τινα ἀντίφασιν. Ὅτι ὁ ἥλιος αὔριον δὲν θ' ἀνατείλη εἶναι ὁμοίως λογικὴ σκέψις, ὡς καὶ ἡ ἀντίθετος αὐτῆς, ὅτι θ' ἀνατείλη. Διὰ τοῦτο αἱ προτάσεις αἱ ἀναφερόμεναι εἰς γεγονότα, ἐφ' ὅσον δὲν εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν βέβαια ὡς αἱ λοιπαὶ αἱ ἀφ' ἑαυτῶν μαρτυροῦσαι περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῶν, δὲν ἔχουσι καὶ δὲν ἐκφράζουσι τὴν αὐτὴν βεβαι-

ότητα ὡς ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι συγκρίνουσι πρὸς ἀλλήλας παραστάσεις. Τὸ αὐτὸ δ' ἰσχύει καὶ περὶ τῶν προτάσεων αἱ ὁποῖαι παράγουσι σύνδεσιν γεγονότων καὶ τὸ ἐν γεγονὸς συμπεραίνουσιν ἐκ τοῦ ἑτέρου, τουτέστι περὶ τῶν προτάσεων αἱ ὁποῖαι φέρουσι τὰ γεγονότα πρὸς ἀλλήλα εἰς σχέσιν αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος καὶ ἐκ τῆς αἰτίας συμπεραίνουσι τὸ ἀποτέλεσμα καὶ τὰν ἀπαλιν. Ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, τὸν ὁποῖον χρησιμοποιοῦμεν εἰς τοιαύτας περιπτώσεις, δὲν γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸς ὑφ' ἡμῶν. Ἐντύπωσις τῆς αἰτιότητος ὑπάρχει τόσον ὀλίγον ὅσον καὶ ἐντύπωσις τῆς οὐσίας. Ἡ ἀντίληψις ἡμῶν δεικνύει εἰς ἡμᾶς μόνον χρονικὴν ἀκολουθίαν (post hoc) τῶν γεγονότων. π. γ. ὅτι μία σφαῖρα τοῦ μπυλιάρδου ᾠθεῖ τὴν ἄλλην καὶ θέτει ταύτην εἰς κίνησιν. Ὅτι τὸ ἐν φαινόμενον ἀκολουθεῖ τὸ ἕτερον (propter hoc), ὅτι ἡ δευτέρα σφαῖρα κινεῖται διότι ἡ πρώτη ᾠθεῖ αὐτήν, δὲν τὸ αἰσθανόμεθα, ἀλλὰ τὸ συμπεραίνομεν ἐκ τῶν ὑστέρων. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας. Αἰσθάνομαι πράγματι ὅτι μετὰ μίαν ᾠθησιν τῆς βουλήσεως ἀκολουθεῖ ἡ κίνησις τοῦ βραχίονος, ὅτι τὴν μίαν παράστασιν ἀκολουθεῖ ἄλλη. Πῶς ὅμως ἀρχεται ἡ βούλησις νὰ κινή τὸν βραχίονα ἢ πῶς ἡ παράστασις κατορθοῖ νὰ προκαλέσῃ ἄλλην παράστασιν, τοῦτο δὲν τὸ δεικνύει ἡ ἄμεσος ἐμπειρία. Ἐν τούτοις ὁμολογεῖ ὁ Hume ὅτι τὸ αἰσθημα τῆς ἐντάσεως (τῶν δυνάμεων) (nisis), τὸ ὁποῖον ἔχομεν ὅταν ὁρῶμεν, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρότυπον διὰ τὰς ἐννοίας τῆς αἰτιότητος καὶ δυνάμεως, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Hume εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τοῦτο εἶναι βεβαίως ὁμολογία ἢ ὁποῖα ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐξήγησιν αὐτοῦ περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἰδέας τῆς αἰτιότητος.

Ἐκτὸς ὅμως τοῦ ὅτι ἡ αἰτιότης δὲν γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ εἰς ἡμᾶς, ἀλλὰ τὴν συμπεραίνομεν, δὲν σημαίνει

αὕτη καὶ λογικῶς ἀναγκαίαν σχέσιν τὴν ὁποίαν ἡ νόησις συμπεραίνουσα ἐκ τῆς μιᾶς παραστάσεως τὴν ἄλλην παράγει. *Αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα εἶναι ἐντελῶς διάφορα ἀλλήλων.* Οὐδέποτε δύναται τις ἐκ τῆς πρώτης (τῆς αἰτίας δῆλα δὴ) δι' ἀναλύσεως τῆς ἐννοίας αὐτῆς νὰ παραγάγῃ τὸ δεύτερον (τὸ ἀποτέλεσμα), ὡς παράγει τις ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ τριγώνου ὅτι αἱ γωνίαι αὐτοῦ ἰσοῦνται πρὸς δύο ὀρθάς. Ὁ Ἀδάμ, λέγει ὁ Hume, δὲν θὰ ἠδύνατο ἀφ' ἑαυτοῦ δι' ἀπλῆς νοήσεως νὰ γνωρίσῃ ὅτι θὰ τὸν ἔπνιγε τὸ ὕδωρ, ἐὰν εἰσῆρχετο ἐντὸς αὐτοῦ. Ὅτι τὸ ἐν ἀκολουθεῖ τὸ ἕτερον διδάσκει ἀπλῶς ἡ ἐμπειρία. *Αἱ αἰτιώδεις κρίσεις* εἶναι κατὰ τὸν Kant (κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθεῖσαν εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἔκφρασιν) *συνθετικαὶ κρίσεις ἐκ τῶν ὑστέρων* (a posteriori). Ὅτι ἡμεῖς ἐκ τῆς ἀπλῆς κατὰ συμβεβηκὸς συνδέσεως, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς ἡμᾶς ἡ ἐμπειρία, συμπεραίνομεν συγχρόνως ἀναγκαίαν καὶ γενικὸν κῆρος ἔχουσαν σύνδεσιν, στηρίζεται ἐπὶ ψυχικῆς διαθέσεως προκαλουμένης καὶ ἐνισχυομένης ἐκ τῶν ὁμοίων ἐμπειριῶν. Ἐνταῦθα ἰσχύει τὸ δεύτερον ἐκ τῶν μνημονευθέντων εἰδῶν τῆς σχέσεως, τὸ εἶδος δῆλα δὴ τὸ παραγόμενον δι' ἀφομοιώσεως. Τὰ περιεχόμενα τῶν παραστάσεων ἡμῶν ἀφομοιοῦνται πρὸς ἄλληλα, συνδέοντα δῆλον ὅτι στενῶς πρὸς ἄλληλα καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε μόλις τὸ ἐν φανῆ εἰς τὴν συνείδησιν προσελκύει καὶ τὸ πρὸς αὐτὸ ἀφομοιωθέν, τὸ δεύτερον δῆλα δὴ ἔρχεται εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ πρώτου. Αἱ ἀφομοιώσεις αὗται δὲν γίνονται μετ' ἀπολύτου ἀνθαιρεσίας—κατὰ τινα τρόπον τὴν μίαν φορὰν καὶ κατ' ἄλλον τὴν ἄλλην—ἀλλὰ κατὰ σταθεροὺς καὶ εἰς τὴν κανονικότητα τῆς ψυχῆς ἡμῶν ἔχοντας τὴν αἰτίαν των νόμους. Ὡς τοιούτους νόμους ἀναφέρει ὁ Hume α') τὴν συνοχήν (contiguité), τὴν τοπικὴν - χρονικὴν δῆλα δὴ κοινότητα, ἐν τῇ ὁποίᾳ δίδονται εἰς ἡμᾶς ὑπὸ τῆς

ἐμπειρίας τὰ περιεχόμενα τῶν παραστάσεων, 2) τὴν ὁμοιότητα καὶ τὴν—ἀντίθετον πρὸς αὐτήν—ἀντίθεσιν καὶ 3) τὴν αἰτιότητα. Ἐν ᾧ δὲ συμφώνως πρὸς τὴν διαίρεσιν ταύτην ἡ αἰτιότης ἐμφανίζεται ὡς αὐτοτελὲς ἀφομοιωτικὸν ἄξιωμα, παραπλεύρως πρὸς τὴν συνοχὴν καὶ τὴν ὁμοιότητα, δεικνύουσιν ἐν τούτοις τὰ ὅσα ἀναπτύσσει ὁ Hume περὶ τῆς γένεως τῆς ἰδέας τῆς αἰτιότητος ὅτι τὸ ἄξιωμα τοῦτο—τῆς αἰτιότητος δῆλα δὴ—δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς περιεχόμενον εἰς τὰ δύο ἄλλα, τῆς συνοχῆς δῆλα δὴ καὶ τῆς ὁμοιότητος. Ἄφ' οὗ τόσον συχνὰ ἀντιλαμβανόμεθα ὅτι ἐν β ἔπεται **δι-αρκῶς κατόπιν** ἐνὸς α, σχηματίζεται εἰς τὴν ψυχὴν ἡμῶν—**ἀκριβῶς ἔνεκα τῆς συχνότητος τῆς διαδοχικῆς ταύτης ἐμφανίσεως**—στενὴ σύνδεσις μεταξὺ τῶν παραστάσεων α καὶ β, ὥστε, εἰς ἡμᾶς τι ὅμοιον πρὸς τὸ πρότερον αἰσθητὸν γεγόμενον α, ἀναμένομεν τὸ ὅμοιον πρὸς τὸ πρότερον β, εἰς ὅμως ἐμφανισθῇ τὸ β, προὔποθέτομεν τὸ α. **Ἡ ἐπὶ ἀφομοιώσεως στηριζομένη ψυχικὴ αὕτη διάθεσις, τάσις καὶ συνήθεια εἶναι ἡ πραγματικὴ βάση τῆς ἰδέας τῆς αἰτιότητος, εἶναι οἷον εἰς ἡμᾶς ἐντύπωσις τῆς ὁποίας ἡ ἰδέα τῆς αἰτιότητος εἶναι ἡ ἀντιγραφή.** Ἡ σταθερότης τῆς ἐπὶ τῆς ἀφομοιώσεως στηριζομένης καὶ ὅλος ὑποκειμενικῆς ταύτης συνδέσεως ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς ἀπατηλῶς ὡς τις ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότης καὶ γενικότης, ἡ ὁποία πράγματι δὲν ὑπάρχει. Διότι ἐκ τοῦ ὅτι συχνάκις τὸ β ἠκολούθησε τὸ α δὲν ἔπεται ὅτι ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας καὶ περιστάσεις πάντοτε καὶ ἀναγκαιῶς θὰ συμβαίῃ τὸ αὐτό. **Ἡ ἐμπειρία δύναται νὰ παρασχῇ μόνον πιθανότητα, οὐδέποτε δὲ ἀπόλυτον γενικότητα καὶ ἀναγκαιότητα.**

Πολλὰς ἀντιρρήσεις θὰ ἠδύνατό τις νὰ φέρῃ κατὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Hume παρεχομένης ἐξηγήσεως **τῆς ἐννοίας τῆς αἰτιότητος**, κατὰ τῆς γνώμης δῆλον ὅτι αὐτοῦ ὅτι ἡ ἐννοία τῆς

αἰτιότιτος παράγεται ἐκ τῆς ἐμπειρίας⁽¹⁾. Ἡ μετ' αὐτῆς ὁμως συνδεομένη διάκρισις τῶν γνώσεων ἡμῶν εἰς λογικῶς ἀναγκασίας καὶ ἀπολύτως ἐγκύρους καὶ εἰς ἐμπειρικῶς—μὴ ἀναγκασίας καὶ μόνον κατὰ προσέγγισιν γενικὸν κῆρος ἐχούσας— ὑφίσταται δικαίως. Μετὰ σταθερότητος δὲ καὶ ἀποφασιστικότητος ἐξάγει ὁ Hume τὰ συμπεράσματα τὰ ἀπορρέοντα ἐκ τῆς διακρίσεως ταύτης. *Ἡ φυσικὴ δὴλα δὲν εἶναι ἀσθηρὰ ἀποδεικτικὴ ἐπιστήμη ὡς ἡ μαθηματικὴ, ἀλλὰ μόνον ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη.* Οἱ φυσικοὶ νόμοι εἶναι τύποι,

(1) Ἡ ἐξήγησις αὕτη ἔχει τοῦτο κυρίως τὸ σφάλμα, ὅτι ἐκεῖνο περὶ τοῦ ὁποίου λέγει ὅτι ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ παράγομεν καὶ τὸ συμπεραίνομεν — τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος δὴλα δὲ — ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ προϋποθέτει πάντοτε, π. χ. διὰ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐκ τῶν προτέρων ὑποχρεωμένον ὁ Hume νὰ εὑρῇ αἰτίαν καὶ ἐξήγησιν αὐτῆς — δὲν παράγει ὅρα τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ὑστέρων, ὡς διασχυρίζεται—καὶ λέγει· «ἡ συχνότης τῆς ἐμπειρίας α-β εἶναι αἰτία τῆς σταθερότητος τῆς ἀφομοιώσεως α β, ἢ δὲ (ἐκ τῆς σταθερότητος τῆς ἀφομοιώσεως α β προερχομένη) φυσικὴ διάθεσις εἶναι πάλιν ἡ αἰτία τῆς ιδέας τῆς αἰτιότητος» ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν δύναται δι' αὐτὸ τοῦτο πάλιν περὶ τοῦ ὁποίου διασχυρίζεται ὅτι παράγεται ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ μάλιστα δυνάμει τοῦ νόμου τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας, —διὰ τὸν νόμον καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰτιότητος δὴλα δὲ—, δὲν δύναται, λέγομεν, ν' ἀποδείξῃ πῶς τὸ παράγομεν ἢ μᾶλλον πῶς εἶναι δυνατόν νὰ τὸ παραγάγουεν στηριζόμενοι μόνον εἰς τὴν χρονικὴν ἀκολουθίαν ἐκ τῆς αὐτῆς συνηθείας π. χ. νὰ παριστάνωμεν β εἰάν εἶναι δεδομένον τὸ α δὲν δυνάμεθα ν' ἀντιληφθῶμεν πῶς καὶ διατί εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ εἰς ἡμᾶς ἡ σκέψις ὅτι τὸ α εἶναι αἰτία τοῦ β. Ἡ γένεσις καὶ τὰ ταῦτα τῆς ἐννοίας τῆς αἰτιότητος δυσκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἢ ἐφαρμογῇ ὁμως καὶ χρῆσις τῆς ἐννοίας ταύτης ἐξαρτᾶται ἐκ μόνης τῆς ἐμπειρίας καὶ γίνεται μόνον κατὰ τὰς ὑποδείξεις αὐτῆς. Δι' ἕκαστον πρᾶγμα προϋποθέτω μίαν αἰτίαν, ἂν ὁμως ἡ αἰτία τὴν ὁποῖαν φαντάζομαι εἶναι ἢ ἀληθὴς ἢ μὴ, ταῦτο μόνον ἢ ἐμπειρία θὰ μὲ διδάξῃ. Σ. Σ.

οἱ ὁποῖοι ἐκφραζοῦσι τὴν πραγματικὴν—τὴν κατὰ συμβε-
βηκός—συνάρειαν τῶν πραγμάτων ἐφ' ὅσον δεικνύει ταύτην
ἢ ἐμπειρία. Ἀπόλυτος ἀναγκαιότης δὲν ἀνήκει εἰς αὐτάς,
ἀπόκλισις δ' ἀπ' αὐτῶν δὲν εἶναι ἀδύνατος. *Ἡ ἔννοια τοῦ*
θαύματος δὲν περιέχει λογικὴν τινὰ ἀντίφασιν, ἂν καί,
στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, ἔχομεν τὸ δικαίωμα ν' ἀρνη-
θῶμεν τὰ θαύματα. Ἐν γένει δὲν προτίθεται ὁ Hume
νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὸ ἀσφαλές τῶν περὶ τῆς φύσεως
γνώσεων ἡμῶν· δισχυρίζεται μόνον μετ' ἀποφασιστικό-
τητος καὶ δικαίως—ὅτι ἡ περὶ τῆς φύσεως γνῶσις ἡμῶν
δὲν φέρει τὸν χαρακτῆρα τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος. Διὰ
τοῦς σκοποὺς τοῦ βίου καὶ διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν
ἐπαρκεῖ ἐντελῶς ἢ βεβαιότης τὴν ὁποῖαν δύναται νὰ παρά-
σχη ἢ ἐμπειρία. Ἡ ἐμπειρία εἶναι καὶ μένει ἡ μεγάλη τοῦ
βίου διδασκαλος, ἢ δὲ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας διδομένη καὶ προσ-
διοριζομένη αἰτιώδης τῶν ὄντων συνάρεια τὸ μέτρον καὶ ὁ
κανὼν πάσης ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τόσον πολὺ ὥστε νὰ
μὴ δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ ἢ ὑπαρξίς αἰτιώδους συ-
ναφείας καὶ κανονικότητος καὶ εἰς τὸν πνευματικὸν βίον·
διὰ τοῦτο δὲ ἀρνεῖται μετ' ἀποφασιστικότητος ὁ Hume
τὴν ἐλευθερίαν τῆς θελήσεως.

Ἐντεῦθεν ἔπεται ὅτι δὲν χαρακτηρίζει τις προσηκόν-
τως τὴν ἀποψιν τοῦ Hume, ἐὰν καλῇ ταύτην σκεπτικισμόν.
Ἡ ἀποψις αὐτοῦ συμπίπτει μᾶλλον πρὸς τὸ σύστημα τὸ
ὁποῖον σήμερον καλοῦμεν *θετικισμόν* (Positivismus), συμ-
φώνως πρὸς τὸν ὁποῖον ἡ ἐπιστημονικὴ ἡμῶν ἔρευνα περὶ
τῶν γεγονότων σημαίνει ἀπλῶς προσδιορισμὸν τῆς κανο-
νικῆς (κατὰ νόμους) συναφείας τῶν φαινομένων καὶ ἐξαν-
τλεῖται ἐν τούτῳ. Συμφώνως πρὸς ταῦτα ἀνακηρύσσεται
ὑπὸ τοῦ Hume ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις ὑπεραισθητῶν, ὑπὲρ
τὴν ἐμπειρίαν κειμένων αἰτιῶν—ἢ μεταφυσικῆ καὶ ἢ θεολο-
γία—ὡς ἀδύνατος. Τὰ ζητήματα ταῦτα ὀφείλομεν ν' ἀρή-

σωμεν εἰς τὴν πίστιν, ὡς π. χ. τὴν ὑπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὁποῖαν δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδείξωμεν οὔτε ἐκ τῶν προτέρων (a priori)—διότι ἡ ὄντολογικὴ ἀπόδειξις εἶναι ἀδύνατος—οὔτε ἐκ τῶν ὑστέρων (a posteriori) δι' ἀναλογικοῦ συμπεράσματος, τὸ ὁποῖον παραβάλλον τὸν κόσμον πρὸς τι καλλιτέχνημα συμπεραίνει λογικὴν (νοοῦσαν) αὐτοῦ αἰτίαν· διότι ἡ ἀναλογία καὶ παραλλήλεις τοῦ κόσμου πρὸς τι καλλιτέχνημα δὲν εἶναι κατὰ πάντα ὀρθή, τὸ δ' ἐπὶ ἐμπειρικῆς βάσεως στηριζόμενον συμπέρασμα περὶ λογικῆς τοῦ κόσμου αἰτίας ἄγαν στενόν. Κανονικῶς ἔχοντα καὶ σκοπίμως διατεταγμένα πράγματα δύνανται νὰ παραχθῶσι καὶ τυχαίως διὰ βραδέως προσηκούσης ἐξελέξεως ἢ δύνανται νὰ προέρχωνται ἐκ πολλῶν αἰτιῶν (πολυθεϊσμός).

δ') Ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια.

Ἐν τῇ ἠθικῇ ἐξαίρει ὁ Hume ὅτι περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ δὲν ἀποφαίνεται ἡ νόησις, ἀλλὰ τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον προσδιορίζεται διὰ τῆς ἡδονῆς ἢ λύπης. Ὅ,τι ζητεῖται καὶ ἐκτιμᾶται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι ἀπλῶς ἡ ἰδία ἡδονή· τὸ ἀλτροῦϊστικὸν συναίσθημα—ἡ συμπάθεια πρὸς τοὺς ἄλλους—εἶναι εἰς τὸν αὐτὸν βαθμὸν θεμελιῶδες χαρακτηριστικὸν τῆς φύσεως ἡμῶν ὡς καὶ τὸ ἐγωϊστικόν. Ἐπιδοκιμάζομεν ἢ ἀποδοκιμάζομεν πράξεις ἰδίας ἢ ξένας οὐχὶ ἔνεκα τῶν συνεπειῶν αὐτῶν, ἀλλ' ἔνεκα αὐτῶν τούτων τῶν πράξεων, ἔνεκα τοῦ φρονήματος τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτεται εἰς αὐτάς. Τὰ ἠθικὰ δὲ φρονήματα τὰ ὁποῖα εὕρισκousi τὴν οὐχὶ ἐξ ἰδίου ἐνδιαφέροντος καὶ συμφέροντος προερχομένην ἐπιδοκιμασίαν ἡμῶν ὀφείλουσι νὰ εἶναι τοιαῦτα ὥστε νὰ εἶναι εὐάρεστα καὶ ὠφέλιμα καὶ εἰς τὸν κάτοχον αὐτῶν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, ὡς ὑπομονή, εὐφυΐα, οἰκονομία, ἀνδρεία, δικαιοσύνη, ὀλιγάρκεια κλπ. (ἀρεταί).

4. Ἡ γαλλικὴ αἰσθησιαρχία
(Sensualismus) καὶ ὁ ὕλισμός.

Γαλλικὸς διαφωτισμός.

Εἰς τὴν γαλλικὴν φιλοσοφίαν τοῦ 18ου αἰῶνος ὁ ἔμπει-
ρισμὸς τοῦ Locke προάγεται εἰς μονομερῆ αἰσθησιαρχίαν,
ἣτις μετὰ ταῦτα συνδυάζεται πρὸς τὸν ὕλισμόν.

Τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην κάμνει ὁ

Etienne Bonnot de Condillac

1715—1780

(Κονδιγιακ)

Βίος. Ὁ Condillac—κληρικὸς καὶ ἀπὸ τοῦ 1768 μέλος
τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας — ἐγεννήθη ἐν Γρενόβλῃ (Gre-
noble) καὶ ἀπέθανεν εἰς τὸ κτῆμα αὐτοῦ ἐν Beaugency.

Τὸ σπουδαιότατον ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ἀνερχομένων
εἰς 23 τόμους, εἶναι ἡ «Πραγματεία περὶ τῶν αἰσθήσεων»
(Traité de sensations) 1754.

Ὁ Condillac προσπαθεῖ ἐν τῷ ἔργῳ του τούτῳ ν' ἀποδεί-
ξῃ ὅτι ὅλος ὁ πνευματικὸς ἡμῶν βίος ἐξελίσσεται ἐκ τῆς ὕλικῆς
αἰσθήσεως, ἡ ὁποία εἶναι τρόπον τινὰ ἡ βῆσις αὐτοῦ. Πρὸς τὸν
σκοπὸν τοῦτον πλάσσει καὶ εἰσάγει εἰς τὸ σύστημά του ἐν
«ἄγαλμα», ἐν δῆλα δὴ διὰ τινος μαρμαρίνου καλύμματος
ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ἐντελῶς ἀποκεκλεισμένον ὄν ψυ-
χικόν (ἀνευ αἰσθήσεων), τὸ ὁποῖον μετὰ ταῦτα διὰ τῶν αἰ-
σθήσεων, αἱ ὁποῖαι ἀνοίγονται διαδοχικῶς ἢ μία κατόπιν τῆς
ἄλλης—κατὰ πρῶτον διὰ τῆς αἰσθήσεως τῆς ὀσμῆς—, πλη-
ροῦται διὰ περιεχομένων, ἥτοι δι' αἰσθημάτων. Ζητεῖ δὲ νὰ
καταδείξῃ ὅτι μετὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνὸς αἰσθήματος εἶναι
ἀμέσως δεδομένη καὶ ἡ συνείδησις αὐτοῦ (προσεκτικότης),
ὅτι ἀναλόγως τῆς ποιότητος αὐτοῦ συνδέονται μετ' αὐτοῦ
ἡδονὴ ἢ λύπη, ὅτι ἢ παραμονὴ τῆς ἐντυπώσεως εἰς τὸν ἔγ-

κέφαλον καθιστᾷ δυνατὴν τὴν ἀνάμνησιν αὐτῆς καὶ συγχρό-
νως τὴν ἐμφάνισιν παραστάσεων, ὅτι διὰ τῶν διαφορῶν καὶ
ὁμοιοτήτων διαφορῶν παραστάσεων παράγονται κρίσεις καὶ
ἀφρηρημένα ἔννοιαι, προκαλοῦνται ἐπιθυμίαι, προάγεται ἡ
αὐτοσυνείδησις κλπ. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀφῆς τέλος ὀδηγεῖ τὸ
ἄγαλμα εἰς τὴν παράστασιν ἑξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἀναγ-
κάζει αὐτὸ νὰ θεωρήσῃ ὡς ἀντικειμενικὰ τὰ ὑποκειμενικὰ
περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως—γεγονὸς τὸ ὅποιον ἡ φιλο-
σοφία, ἀναγνωρίζουσα τὴν ὑποκειμενικότητα πασῶν τῶν αἰ-
σθήσεων, ἀποδεικνύει ὡς μὴ ὀρθόν. Ὁ Condillac ἀσπάζεται
πράγματι τὴν αἰσθησιαρχίαν, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ φαι-
νομεναλιστής, συνεπῶς δὲν εἶναι ὕλιστής.

Τὸν ὕλισμόν (ὡς καὶ τὸν ἀθεϊσμόν) ἀντιπροσωπεύει ἰδίᾳ ὁ
Julien Offray de la Mettrie

(1709—1751)

ἰατρός, γεννηθεὶς ἐν St. Malo καὶ ἀποθανὼν ἐν Βερολίνῳ,
ἐνθα διωκόμενος ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ὁλλανδίᾳ εἶχεν εὔρει κα-
ταφύγιον παρὰ τῷ Φρειδερίκῳ τῷ μεγάλῳ.

Εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ *L'homme machine* (Ὁ ἄνθρωπος
μηχανή), 1748, ἀποπειρᾶται ν' ἀποδείξῃ ὅτι ἡ αἴσθησις,
τὴν ὁποίαν καὶ αὐτὸς θεωρεῖ ὡς ῥίζαν πάσης ψυχικῆς ἐνερ-
γείας, εἶναι λειτουργία τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ἰδίᾳ τοῦ
ἐγκεφάλου. Ὑλιστικῶς σκέπτονται ἐπίσης οἱ

1) Claude Adrien Helvetius (1715—71) *De l'esprit*
(Περὶ τοῦ πνεύματος) 1758. *De l'homme* (Περὶ τοῦ ἄν-
θρώπου) 1772.

2) Denis Diderot (1713—8). Ἐκδότης μετὰ τοῦ
D' Alembert τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας: *Encyclopédie ou Dic-
tionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers.*

3) Βαρῶνος P. H. Dietrich von Holbach (Χολβάχ)
1723—89, συγγραφεὺς τοῦ *Système de la nature* (Σύ-
στημα τῆς φύσεως) 1770.

Τὸ τελευταῖον ἰδίᾳ ἔργον ἀντιπροσωπεύει μετ' ἀποφασιστικότητος τὸν ὕλισμὸν καὶ ἀθεϊσμόν.

Ἡ διαφωτιστικὴ τάσις καὶ κατεύθυνσις εὕρισκει τὸν ἐχθρόν της εἰς τὸν κηρύσσοντα ἐπιστροφὴν πρὸς τὴν φύσιν

Jean Jacques Rousseau 1712 - 78.

Contrat social (Κοινωνικὸν συμβόλαιον). Τὸ παιδαγωγικὸν μυθιστόρημα Emile, ἀμφότερα ἐκδοθέντα τῷ 1762.

5. Ὁ Wolff καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς διαφωτίσεως τῶν πνευμάτων ἐν Γερμανίᾳ.

Christian Wolff

(1679—1754)

(Βόλφ).

Βίος : Ὁ Wolff ἐγεννήθη ἐν Breslau, ἐγένετο δὲ καθηγητὴς ἐν Halle, ὁπόθεν τῇ ὑποκινήσει τῶν πιετιστῶν (Francke) ἐξωρίσθη. Ἀνακληθεὶς ἐκ τῆς ἐξορίας ὑπὸ τοῦ Φρειδερίκου τοῦ μεγάλου ἐπανῆλθεν εἰς Halle, ἐνθ' ἀπέθανε τῷ 1754.

Τὰ σπουδαιότατα τῶν ἔργων του. Ἐκ τῶν πολυαριθμῶν αὐτοῦ συγγραφῶν ἀναφέρομεν: Λογικαὶ σκέψεις περὶ τῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως καὶ τῆς ὀρθῆς αὐτῶν χρήσεως ἐν τῇ γνώσει τῆς ἀληθείας (Vernünfftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes und ihrem richtigen Gebrauch in der Erkenntnis der Wahrheit) 1712. Λογικαὶ σκέψεις περὶ Θεοῦ, κόσμου, ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ πάντων τῶν πραγμάτων ἐν γένει!!! (Vernünfftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt) 1749 κλπ.

Ἡ μεγάλη τοῦ Wolff ἀξία ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐσυστηματοποίησε καὶ ἐξελαίκευσε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Leibniz καὶ συνέτεινε τοιοῦτοτρόπως εἰς τὴν μεγάλην ἐξάπλωσιν αὐτῆς. Ὁ Wolff ἦτο ἐν γένει συστηματικὸς νοῦς, αἱ ὑπ' αὐτοῦ

δ° ἐπιχειρηθεῖσαι διαιρέσεις τῆς φιλοσοφίας καὶ οἱ ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθέντες (γερμανικοί) φιλοσοφικοὶ ὄροι ἔχουσι καὶ σήμερον ἔτι ἀξίαν καὶ σημασίαν. Γράφων δὲ καὶ διδάσκων γερμανιστὶ καὶ φροντίζων εἰς τὰς συγγραφαὺς αὐτοῦ νὰ ἔχῃ σαφὲς καὶ εὐκρινές — συγχρόνως ὅμως καὶ σχοινοτενὲς καὶ κοπιαστικόν — ὕψος συνέτεινεν εἰς τὸ νὰ διεγείρῃ εἰς τοὺς κύκλους τῶν μορφωμένων ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς φιλοσοφίας. Ἀποτέλεσμα δὲ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ἦτο ἡ γενικὴ ἐκείνη φιλοσοφικὴ μόρφωσις ἐν Γερμανίᾳ ἣ ὅποια ἀπεικονίζεται σαφέστατα εἰς τὴν λαϊκὴν φιλοσοφίαν τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος καὶ ἀποτελεῖ ἐν τῶν κυριωτέρων χαρακτηριστικῶν τοῦ καλουμένου *γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ*. Ὁ Wolff ἐπεχείρησε καὶ πραγματικὰς μεταβολὰς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Leibniz, αἱ ὅποια βεβαίως δὲν σημαίνουσι συγχρόνως καὶ βελτίωσιν τινὰ τῆς φιλοσοφίας ταύτης. Ἀκριβῶς τὰς βαθυτέρας καὶ πολυτιμοτέρας ἰδέας τοῦ Leibniz ἀπεμάκρυνεν ὁ Wolff καὶ ἀντικατέστησε διὰ λογικῶν — πεζῶν δῆλα δὴ — ἰδεῶν μᾶλλον προσαρμοζομένων κατὰ τὴν γνώμην του πρὸς τὴν ὑγιᾶ ἀνθρωπίνην νόησιν. Ἀπομακρύνει τὴν ἐννοίαν τῆς μονάδος, εἰς τὴν θέσιν τῆς ὁποίας τοποθετεῖ μετὰ δυνάμεως πεπρωτισμένα ὑλικά ἄτομα· ἐπίσης καταστρέφει τὴν ἐννοίαν τῆς προδιατεταγμένης ἁρμονίας, ἣτις κατ' αὐτὸν ἰσχύει μόνον εἰς τὴν σχέσιν μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς, ἐν ᾧ τὰ συστατικὰ τῆς ὕλης ἐπιδρωσιν ἐπ' ἄλληλα. Ἡ μεγάλην τέλος ἀξίαν ἔχουσα διάκρισις τοῦ Leibniz μεταξὺ *vérités de raison* καὶ *vérités de fait* ἀπώλεσε παρ' αὐτῷ τὴν σημασίαν της, καὶ ὅσον εἰς τὴν σαφῆ καὶ εὐκρινῆ γνῶσιν, τὴν ὁποίαν οὗτος ποθεῖ, λογικαὶ καὶ ἐμπειρικαὶ ἀλήθειαι παρατίθενται ἄνευ αὐστηρᾶς διακρίσεως καὶ ἡ ἀπόδειξις ἀναλόγως τῶν ἀναγκῶν στηρίζεται καὶ ἐπὶ τῆς λογικῆς ἀναγκαιότητος καὶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας. Ὡς τις ἐπὶ πλέον — ὑπὸ τῶν λοιπῶν μὲν

διακριθεῖσα ἱκανῶς — βάσις ἀποδείξεως φαίνεται παρ' αὐτῷ ἢ *λογικότης ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς σκοπιμότητος καὶ τῆς πρακτικῆς χρησιμότητος.*

Τοιαῦτα ἐν γένει φρονήματα ἔχει καὶ ἡ γερμανικὴ λαϊκὴ φιλοσοφία τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος. Αὕτη — μεταβάλλουσα κατὰ τι (ἢ μᾶλλον οὐσιωδῶς) τὴν ἱστορικὴν καὶ πραγματικὴν ἐννοίαν τοῦ ὄρου «ὀρθολογισμός» — εἶναι ἐπιτοσοῦτον μόνον ὀρθολογιστικὴ ἐφ' ὅσον οὐδὲν θέλει νὰ δεχθῆ σθεριζόμενον ἀπλῶς ἐπὶ αὐθεντίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν θρησκείαν, εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν πολιτείαν παραδέχεται μόνον ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον δύναται νὰ ἐξηγηθῆ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ν' ἀποδειχθῆ ὡς *λογικόν.* Δὲν ἀξιοῖ ὅμως ὅτι πρὸς χαρακτηρισμὸν ἰδέας τινὸς ὡς ὀρθῆς καὶ λογικῆς πρέπει ν' ἀποδεικνύεται αὕτη πάντοτε ὡς *λογικῶς ἀναγκαία,* ἀλλὰ νομίζει ὅτι ἐκπληροῦται ἡ ἀπαίτησις αὕτη καὶ ὅταν θεωρῶμεν γεγονὸς τι ἢ πρᾶγμα ὡς κανονικὸν ἀποτέλεσμα, ὅταν δῆλα δὴ ἐμπειρικῶς ἐξηγῶμεν αὐτό, ἢ ὅταν ἀναγνωρίζωμεν εἰς τι πρᾶγμα ἢ γεγονὸς σκοπιμότητα ἰδίᾳ διὰ τὸν ἄνθρωπον. Διὰ τοῦτο δὲ τὸ πρακτικὸν ζήτημα περὶ τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας εἶναι τὸ ὑψιστον πρόβλημα τῆς γερμανικῆς λαϊκῆς φιλοσοφίας καὶ ἐξετάζεται ὑπ' αὐτῆς κατὰ ὑπερβολικῶς πεζὸν τρόπον. Οὕτω δὲ ἐξησθενίσθη καὶ ἐξηλείφθη κατὰ ἐκλεκτικὸν τρόπον ἢ ἀντίθεσις μεταξὺ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ καὶ συστατικὰ τῆς ἀγγλικῆς (ἐμπειριστικῆς) φιλοσοφίας *ἀνεμίχθησαν ἀκρίτως* μετὰ συστατικῶν τοῦ ἡπειρωτικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Πλήρη ἀντίληψιν τοῦ προβλήματος τὸ ὅποῖον προβάλλουσι τὰ συστήματα Hume-Leibniz ἔσχεν ἐκ τῶν Γερμανῶν φιλοσόφων τοῦ 18ου αἰῶνος μόνος ὁ Kant, καὶ αὐτὸς ὅμως μετὰ πολλὰς ἀμφιταλαντεύσεις. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπετέλεσε δι' αὐτὸν τὴν ἀφετηρίαν μιᾶς νέας — τῆς κριτικῆς δῆλα δὴ — φιλοσοφίας.

Εἰς τοὺς Γερμανοὺς λαϊκοὺς φιλοσόφους ἀνήκουσι με-
ταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ὁ Moses Mendelssohn (1729-86), Fr. Ni-
colai (1733-811), Ernst Platner (1744-828), Christian
Garve (1742-98). Ὡσαύτως καὶ ὁ ποιητὴς G. E. Lessing
ἀνήκει ὡς φιλόσοφος εἰς τὴν τάξιν ταύτην.

Δ'. Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία.

Immanuel Kant.

(1724-1804)

(Κάντιος).

Βίος. Ὁ περίφημος *ιδρυτὴς τοῦ κριτικισμοῦ* ἐγεννή-
θη ἐν Königsberg (τῆς Πρωσσίας) κατὰ τὸ ἔτος 1724 ὡς
υἱὸς πτωχῶν γονέων. Ἐσπούδασεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον
τῆς Königsberg, ἐγένετο δ' ὑφηγητὴς αὐτοῦ ἐν ἔτει 1755.
'Αφ' οὗ ἐπὶ δέκα πέντε ἔτη ἐδίδαξεν εἰς τὸ πανεπιστήμιον
τῆς Königsberg ὡς ὑφηγητὴς, διορίσθη τέλος τακτικὸς τοῦ
αὐτοῦ πανεπιστημίου καθηγητὴς καὶ παρέμεινεν εἰς τὸ ἀξίω-
μα τοῦτο μέχρι τοῦ θανάτου του, χωρὶς ὅμως νὰ διδάσκη
κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του. Ἀπέθανε τῷ 1804 εἰς
Königsberg, τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ἐγκατέλιπε καθ' ὅλην
τὴν ζωὴν του, εἰμὴ διὰ νὰ ἐπισκεφθῆ ἑξοχὰς τινας, κειμέ-
νας πλησίον αὐτῆς.

Τὰ σπουδαιότατα τῶν ἔργων του : Κριτικὴ τοῦ κα-
θαροῦ λόγου (Kritik der reinen Vernunft). Πρώτη ἔκδοσις
1781, δευτέρα 1788. Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου (Kritik
der praktischen Vernunft) 1788. Κριτικὴ τῆς δυνάμεως
τῆς κρίσεως (Kritik der Urteilskraft) 1790. Προλεγόμενα
εἰς οἷαν δήποτε μεταφυσικὴν τοῦ μέλλοντος, ἣτις θὰ δύνα-
ται νὰ ἐμφανισθῆ ὡς ἐπιστήμη (Prolegomena zu einer
jeden zukünftigen Metaphysik, die als Wissenschaft
wird auftreten können) 1783. Θεμελίωσις τῆς μεταφυσικῆς
τῶν ἠθῶν (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)

1785. Μεταφυσικὰ στοιχεῖα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft)

1786. Ἡ θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ καθαροῦ λόγου (Die Religion innerhalb der blossen Vernunft) 1793.

Μεταφυσικὰ στοιχεῖα τῆς περὶ δικαίου διδασκαλίας. Μεταφυσικὰ στοιχεῖα τῆς περὶ ἀρετῆς διδασκαλίας, ἐκδοθέντα

ὁμοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Μεταφυσικὴ τῶν ἠθῶν (Metaphysik der Sitten) 1797. Γενικὴ φυσικὴ ἱστορία καὶ θεωρία περὶ

τοῦ οὐρανοῦ (Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels) 1755.

Ἐὰν ζητήσωμεν ἓνα τύπον ἵνα χαρακτηρίσωμεν τὴν Καντιανὴν φιλοσοφίαν συμφώνως πρὸς τὸν γενικώτατον

κατὰ πρῶτον αὐτῆς χαρακτηῖρα, εὐρίσκομεν ὅτι ἡ σπουδαιότης καὶ θεμελιώδη σημασίαν ἔχουσα τάσις καὶ κατεύθυνσις αὐτῆς—ὁ κύριος αὐτῆς σκοπός—εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ

μεσιτεύσῃ μεταξὺ ἀντιθέσεων. Ἐγγύτερον δ' ἐξετάζοντες αὐτὴν εὐρίσκομεν ὅτι *ἡ ἐπιθυμία νὰ συνδιαλλάξῃ τὴν*

πίστιν πρὸς τὴν γνῶσιν ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας ταύτης ἢ μᾶλλον αὐτὴν

ταύτην τὴν Καντιανὴν φιλοσοφίαν, ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως καὶ ὡς τι ὅλον θεωρουμένην. Ὡστε ἔχομεν δύο τινά : Ἀφ'

ἐνὸς μὲν ἐπιθυμεῖ ὁ Kant νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πεποίθησιν ἡμῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως ἰδεώδους τινὸς καὶ τὰς ἠθικὰς

ἡμῶν ἀπαιτήσεις ἱκανοποιούσης τάξεως τοῦ κόσμου ἀπὸ πασῶν τῶν κατ' αὐτῆς προσβολῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ἡμῶν

γνώσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐπιθυμεῖ νὰ θεμελιώσῃ καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἡμῶν γνῶσιν ἐπὶ τινος ἀσφλοῦς καὶ ἀδειά-

σειστον βεβαιότητα παρεχούσης βάσεως. Ἀμφότεραι αἱ τάσεις αὗται ἐμφανίζονται ἐν αὐτῷ μετὰ τῆς αὐτῆς ἰσχύος, ἀν

καὶ ἡ μία ἐξ αὐτῶν φαίνεται ἐνίοτε μονομερῶς προτιμωμένη. Αἱ τάσεις αὗται ἀποτελοῦσι τοὺς δύο πόλους τοῦ συστήματος αὐτοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον συντελεῖται ἡ συνδιαλλαγὴ,

ὁ συμβιβασμὸς καὶ ἡ ἐξ ἴσου ἱκανοποιήσις ἑκατέρας αὐτῶν. Ὁ συμβιβασμὸς δ' οὗτος γίνεται κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἡμῶν γνῶσις ἀπὸ πάσης ἀμφιβολίας, ἀφ' ἑτέρου ὅμως περιορίζεται αὕτη εἰς τὸ πεδίον τῶν φαινομένων ἢ τῶν ἀντικειμένων τῆς ἐμπειρίας, ἐν ᾧ τὸ πέραν αὐτῆς—τῆς ἐπιστημονικῆς δῆλα δὴ γνώσεως—κείμενον πεδίον τοῦ ὑπεραισθητοῦ ἀφαιρεῖται ἀπ' αὐτῆς καὶ παραπέμπεται εἰς τὴν ἐπὶ ἀπαραιτήτων ἠθικῶν ἀπαιτήσεων στηριζομένην πίστιν. Ἡ διάκρισις μεταξὺ τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων—φαινομενικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου ὡς ἡμεῖς ἀντιλαμβανόμεθα αὐτὸν ἢ μάλλον ὡς οὗτος ὑποπίπτει εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν—καὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό—Ding an sich εἶναι ὁ πολυθρόλητος ὅρος τοῦ Kant—, ἡ διάκρισις λοιπὸν μεταξὺ τοῦ φαινομενικοῦ κόσμου καὶ τοῦ πράγματος καθ' ἑαυτό—μεταξὺ φαινομενικῆς καὶ νοητῆς πραγματικότητος—εἶναι τὸ μέσον τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖ ὁ Kant ἵνα φέρῃ εἰς πέρας τὴν συμβιβαστικὴν αὐτοῦ πρόθεσιν. Κατὰ ταῦτα τοὺς δύο ἀκρογωνιαίους λίθους τῆς Καντιανῆς φιλοσοφίας, διὰ τῶν ὁποίων προσδιορίζονται καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται τὰ λοιπὰ αὐτῆς μέρη, ἀποτελοῦσι τὰ ἑξῆς δύο : 1) ἡ διὰ γνωσιολογικῆς ἐρεῦνης : θεμελίωσις, ἐξασφάλισις καὶ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως ἡμῶν καὶ 2) ἡ κατάδειξις τῆς δυνατότητος καὶ ἀναγκαιότητος μᾶς ἠθικῆς καὶ ἰδειόδους κοσμοθεωρίας, ἡ ὁποία νὰ ἱκανοποιῇ τὰς ἠθικὰς ἡμῶν ἀπαιτήσεις. Ἡ λύσις τοῦ πρώτου ζητήματος ἀποτελεῖ τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς θεωρητικῆς τοῦ Kant φιλοσοφίας, ἥτις οὐσα κυρίως θεωρία περὶ τῆς γνώσεως περιέχεται εἰς τὴν «Κριτικὴν τοῦ καθαρῶ ἰσχυροῦ λόγου» καὶ εἰς τὰ «Προλεγόμενα». Μετὰ τὸ δεύτερον ζήτημα ἀσχολεῖται ἡ πρακτικὴ αὐτοῦ φιλοσοφία, τῆς ὁποίας αἱ βασικαὶ ἀρχαὶ ἐκτίθενται εἰς τὴν «Θεμε-

λίωσιν τῆς μεταφυσικῆς τῶν ἡθῶν» καὶ εἰς τὴν «Κριτικὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου».

α') Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία
(Γνωσιολογία).

Ἡ συμβιβαστικὴ προσπάθεια καὶ τάσις, ἣ ὁποία χαρακτηρίζει ἅπασαν τὴν Καντιανὴν φιλοσοφίαν, καταφαίνεται καὶ εἰς τὸν τρόπον διὰ τοῦ ὁποίου ζητεῖ αὕτη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν βεβαιότητα τῆς ἐπιστημονικῆς ἡμῶν γνώσεως. Ἡ περὶ γνώσεως θεωρία τοῦ Kant θέλει νὰ μεσιτεύσῃ μεταξὺ τῶν ἀντιθέσεων αἱ ὁποῖαι μέχρι τοῦδε εἶχον χωρίσει τοὺς φιλοσόφους : μεταξὺ τῶν ἀντιθέσεων δογματισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ, ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ. Διὰ κριτικῆς ἐρεῦνης περὶ τῆς δυνατότητος, τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν ὁρίων τῆς γνώσεως ἡμῶν πρόκειται νὰ ληφθῇ ἀπόφασις περὶ τῆς ἔριδος μεταξὺ τῶν διαμαχομένων μερίδων. Ἡ Καντιανὴ φιλοσοφία ἐμφανίζεται τοιουτοτρόπως—συμφώνως πρὸς παρομοίωσιν τὴν ὁποῖαν συχνάκις κάμνει ὁ Kant—ὡς *δικαστήριον* πρὸ τοῦ ὁποίου ἐμφανίζονται αἱ διαμαχόμεναι μερίδες καὶ ὑποβάλλουσι τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν. Τὸ δικαστήριον βασανίζει κριτικῶς τὰς ἀξιώσεις ταύτας καὶ ἀποφαίνεται διὰ δικαστικῆς ἐτυμηγορίας περὶ τῆς ἔριδος. Ἡ ἀπόφασις τὴν ὁποῖαν λαμβάνει ἐξαρτᾶται πάλιν ἐκ τῆς θεμελιώδους διακρίσεως μεταξὺ φαινομενικοῦ κόσμου καὶ πράγματος καθ' ἑαυτό. Τὸ ἀντικειμενικὸν κῦρος τῆς γνώσεως ἡμῶν, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀξιώσει ὁ δογματισμός, ἐξασφαλίζεται κριτικῶς, διὰ τοῦ τρόπου ὅμως τῆς ἐξασφαλίσεως αὐτοῦ *περιορίζεται συγχρόνως τὸ κῦρος τοῦτο εἰς τὰ φαινόμενα* (Erscheinungen), ἐν ᾧ ἐν σχέσει πρὸς τὸ πρᾶγμα καθ' ἑαυτὸ ἀναγνωρίζει ὁ Kant, ὡς καὶ ὁ σκεπτικισμός, τὴν ὑποκειμενικότητα (τὸ ὑποκειμενικὸν κῦρος) τῆς γνώσεως ἡμῶν. Ἡ ὀρθολογιστικὴ ἀξιώσις περὶ γνώσεως ἐκ τῶν προ-